

КОМБІНАТОРИКА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI–XVIII СТ.: АД'ЄКТИВНО-СУБСТАНТИВНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І ШКАЛА КОМПОЗИЦІЙНОЇ СЕМАНТИКИ

У пропонованій статті розглянуто актуальне для лінгвістики питання сполучуваності на матеріалі українських писемних пам'яток XVI–XVIII ст. Вказано на природу словосполучень за традиційною граматику і за функціонально-комунікативною граматику. Це одна із важливих проблем комбінаторної лінгвістики – комбінаторної лексикології та комбінаторної лексикографії. Основну увагу звернено на ад'єктивно-субстантивні словосполучення перехідного типу, на особливості їх функціонування та на важливість побудови шкали композиційної семантики.

Ключові слова: комбінаторна лінгвістика, писемні пам'ятки, ад'єктивно-субстантивне словосполучення перехідного типу, шкала композиційної семантики.

Dydyk-Meush A. The Combinatorics in the Ukrainian Language of the XVI–XVIII Centuries in the Field of Combinatorial Linguistics: Adjectival-Substantive Phrases and a Scale of Compositional Semantics. *The proposed article considers the issue of compatibility on the material of Ukrainian written sources of the 16th–18th centuries, actual for modern linguistics. It is indicated on the nature of word-combinations following traditional grammar and functional-communicative grammar. This is one of the important problems of combinatorial linguistics – combinatorial lexicology and combinatorial lexicography. It is necessary to solve the following tasks: some moments from the history of studying adjective-substantive phrases in synchrony and diachrony, the problem of adjective-substantive collocations of a transitional type, the construction of a scale of compositional semantics, and the location of adjectival-substantive phrases of the Ukrainian language of the 16th–18th centuries, relative to the scale.*

The study showed that in the group of word combinations under study (approximately 30,000 units), the adjective-substantive phrases of the transitional type constitute the overwhelming majority and are subdivided into two subgroups: decompositional and compositional adjectival-substantive phrases. Particular attention is paid to decompositional adjective-substantive phrases that are associated with the concept of negation, moreover, the compositional semantics of which require the decomposition of semantic structures. Phrases of this type are divided into word-combinations-imitations, word-combinations-falsifications, word-combinations-oxymorons and others. Theoretical developments are confirmed by illustrations from Ukrainian texts of the 16th–18th centuries.

Keywords: combinatorial linguistics, written monuments, adjectival-substantive phrases of the transitional type, scale of compositional semantics, decompositional and compositional adjective-substantive phrases.

Комбінаторна лінгвістика сьогодні переживає особливе зацікавлення з боку учених-мовознавців; пильну увагу звертають, зокрема, на теорію композиційності у межах комбінаторно-когнітивного напрямку, яку розроблено на всіх мовних рівнях: лексико-семантичний [1; 4; 5; 13], словотвір [11], морфологія [16], синтаксис [17]. Теорія композиційності також пов'язана з теорією концептуальної інтеграції («злиття», «змішування») ментальних площин і різних когнітивних утворень [23; 24; 25].

Мета статті – розвинути теорію композиційності у площині комбінаторної лінгвістики, залучивши матеріал пам'яток української мови

XVI–XVIII ст. для характеристики атрибутивно-субстантивних словосполучень перехідного типу.

Дослідження ад'єктивно-субстантивних словосполучень (далі – АСС), які здійснюються і в синхронії, і в діахронії, стосуються переважно двох основних і чітко протиставлених груп словосполучень «прикметник + іменник»: вільних (відтворюваних) і не-вільних (стійких). Проте, як доводить зібраний матеріал і корпус АСС (приблизно 30000), вибраних із текстів українських пам'яток XVI–XVIII ст., складність опису словосполучень іменника з прикметником насамперед у тому, що більшість таких виразів розташована в проміжній (перехідній) зоні – між повністю вільними і повністю зв'язаними словосполученнями. Така «серединна» позиція зумовлена тим, що, з одного боку, АСС функціують як вільні словосполучення, з іншого – мають тенденцію до аналітизму в силу синтезованості і холистичності (цілісності) загальних значень АСС, які складені зі семантики двох окремих компонентів – іменника і прикметника. По-друге, вже в природі цих конструкцій (походять від одного «дифузного», неподільного імені) закладена деяка суперечність між граматичними і лексичними особливостями компонентів АСС.

Окрім цього, постійне зацікавлення АСС зумовлене тим, що його частини (прикметник та іменник), попри прозору, на перший погляд, структуру і простоту своєї семантики, насправді «є одиницями різного ступеня поєднання та семантичної цілісності, які ілюструють численні семантико-композиційні можливості компонентів словосполучення» [15, с. 15]. Вивчення АСС здійснюється в кількох напрямках: *власне лінгвістичний, психолінгвістичний, лінгвокультурологічний та лінгвокогнітивний*. На наше переконання, основні напрями дослідження АСС у синхронії (див. Схема 1) можна застосувати і під час вивчення українських пам'яток XVI–XVIII ст.

Так звані перехідні синтаксичні одиниці вже були предметом мовознавчих студій, проте переважно стосовно словосполучень «дієслово + (абстрактний) іменник»: описові дієслівно-іменні звороти [10]; описові фразеологічні звороти [3], аналітичні лексичні колокації [12] та ін., які хоч і аналітичні, все ж легко подільні, що і дало підстави кваліфікувати їх як мовні одиниці перехідного (проміжного) типу.

Такий же перехідний статус мають і АСС: з одного боку, це підрядні і легко подільні словосполучення, з другого – вони тяжіють до аналітизму, що, на думку лінгвістів, можна пояснити історично, тобто у зв'язку з виникненням іменника та прикметника від одного синкретичного (дифузного, синтезованого) імені. Зауважмо, що в сучасній лінгвістиці атрибутивний зв'язок кваліфікують як один із найтісніших видів зв'язку, коли «два елементи максимально зливаються, утворюючи цілісну одиницю всередині речення» [11] і «утворюють один комплекс, що входить до речення як одне ціле» [1].

Аналіз АСС в українській мові XVI–XVIII ст. доводить їхній проміжний статус у тому розумінні, що більшість АСС не функціують ані як абсолютно вільне, ані як абсолютно не-вільне словосполучення, отож перебувають у перехідній зоні, або у проміжній сфері. Вони неоднорідно представлені

в розряді фразеологічних одиниць: аналізовані АСС не є фразеологічними зрощеннями, ще рідше їх можна кваліфікувати як фразеологічні єдності, проте слугують основою для фразеологічних словосполучень і фразеологічних виразів, компонентам яких не притаманне абсолютне злиття частин, навпаки, вони тяжіють до самостійності, зберігаючи власні лексичні значення та живі семантико-синтаксичні зв'язки [15, с. 19]. Стійкі АСС не є фразеологізмами, з якими їх зближує обмежена сполучуваність компонентів, що зумовлює в результаті стійку форму самого АСС. З другого боку, такі АСС поєднують семантичну та функційну цілісність, характерну для слова, і синтаксичну членованість словосполучення, що дає змогу кваліфікувати їх як проміжне явище мовної системи [9].

Схема 1

Чималий пласт проміжних одиниць із різним ступенем «несвободи», які в українському мовознавстві привертати та привертають увагу дослідників, не мають, однак, навіть усталеної термінології: *лексикалізоване словосполучення, стійке словосполучення, складне найменування, словосполучення, комплексне найменування, номінативне словосполучення, стійке словосполучення* [14]; *цілісне словосполучення* [2]; *аналітичні номени, синтагми, синтаксичні конструкції спеціального значення* [7]; *полікомпонентний термін* [14]. Проте особливий статус таких АСС привертав увагу і спонукав до порушення низки питань. Т. Крехно, зокрема, описуючи староукраїнські назви податків (на кшталт *дикая вира* 'штраф за чужу вину (вбивство) при відмові сприяти пошукам справжнього вбивці', *правая вира* 'плата за вбивство, яке є незаперечним, доведеним', *творимая вира* 'штраф за недоведене вбивство' та багато

ін.), слушно зауважує: «Подібні синтаксичні конструкції в лексико-семантичній групі кваліфіковано як аналітичні номени на означення смислової єдності, що постали в результаті складних семантичних процесів — звуження значення, спеціалізації, лексикалізації — та змін на синтаксичному рівні. Аналітичні номени граматично зіставні з вільними словосполученнями слів, на базі яких розвинулося нове спеціальне значення. Головним чином, структуру синтагм становили загальноживані слова, іноді з дещо звуженою семантикою. Цілісне значення синтаксичних конструкцій формально мотивоване сумою значень компонентів (*робити на млинах* = *робити* + *на млинах*), однак семантика подібних синтагм набувала спеціального номенклатурного відтінку ('робити на млинах, виконуючи трудову повинність')» [7, с. 8]. Про спеціалізацію таких АСС, на думку дослідниці, свідчить: а) «обмеження кола лексичної сполучуваності»; б) «стабільність компонентного складу»; в) «чітка закріпленість за відповідною сферою в писаних пам'ятках»; г) «перехід до іншої парадигми»; г) «своєрідність синтагматичних параметрів»; д) «формування специфічних дериваційних властивостей: синтагми становили лексичну основу для творення однокомпонентних номенів із високим ступенем спеціалізації, із якими вступали в дублетні відношення й різнилися лише структурою: *дань медовая* — *медовое*, *гроши покуховные* — *покуховщина*, *дякльы осипные* — *осипщина* та ін.; пор. також: *робити на млинах* — *млин*, *плата з лану* — *ланове* та ін.¹ [7, с. 8].

Т. Лапаєва пропонує вважати такі стійкі АСС окремим класом — «неоднослівні позначення», зараховуючи до них: 1) складені терміни з вільним значенням компонентів, а також стійкі АСС з реліктовими компонентами, що мають вузькоспеціальну сферу застосування, 2) термінологічні словосполучення з переносним значенням прикметника чи іменника, 3) стійкі АСС, у яких значення прикметника пов'язане зі значеннями відповідного слова на рівні потенційних сем, 4) традиційні складені позначення (найменування) явищ культури та історії, суспільної і політичної сфери [9].

На думку Т. Лапаєвої, такі АСС проміжного типу — «це різновид словосполучень, які синтаксично вільні, проте лексично обмежені. Лексичні обмеження компонентів таких АСС зумовлені не їхніми лексико-семантичними властивостями, а застосування і використанням усього словосполучення як єдиної цілісної номінаційної одиниці в певній сфері мовлення». Диференційними ознаками стійких АСС є: а) відтворюваність; б) цілісність номінації за умови семантичної роздільності компонентів; в) семантична членованість, яка відповідає двочленній природі денотата; г) наявність у їхньому складі компонента, що має різний ступінь ідіоматизації — від повної несумісності зі словниковим значенням того ж слова до наявності потенційних сем у значенні компонентів. Інтегральними ознаками АСС стійких словосполучень є: а) обмеження сполучуваності компонентів, навіть до одиничної сполучуваності, б) семантика, пов'язана із родо-видовими

¹ Ідея створення шкали перехідності не є новою: шкала перехідності В. Бабайцевої, шкала атрибутивної валентності субстантивів В. Фурашова, шкала фразеологічної перехідності А. Жукова.

відношеннями, в) номінативна цілісність, зумовлена участю компонентів у створенні класифікаційної характеристики предмета, г) суспільне усвідомлення ознаки, переданої прикметником (ця ознака не існує самостійно, не є об'єктивною, а її відкрила і збагнула людина).

Лексична сполучуваність одиниць, об'єднаних в рамках однакових, на перший погляд, конструкцій, спричинює різні семантичні явища. Результати залежать не стільки від лексичних значень слів у АСС, скільки від *концептуальної* взаємодії і взаємовпливу елементів конструкції. Тож важливим результатом і підсумком такого дослідження є *шкала композиційної семантики*² (далі – ШКС) проміжних типів АСС, побудована на підставі когнітивно-комбінаторного (або когнітивно-композиційного) принципу інтеграції «змістів» – залежно від ступеня вивідності / невивідності композиційної семантики із суми значень частин словосполучення [15, с. 26]. На одному кінці ШКС розміщені вільні (вивідні) ад'єктивно-субстантивні словосполучення: начинье дереваное (серед. XVII ст. Хрон. 84 зв.), вода весняна (1700 Прот. Полт. С. II, 302⁶), камень великий (XVII ст. Єв.Реш. 220⁶ // КТ), галузистое дерево (XVII ст. Тр.пост. 472); левъ велезубный (1592 АЗР IV, 62 // КТ); ислѣние верхоземное (XVIII ст. Вел.Сказ. 64), яроватое мѣстце (XVIII ст. Літ.Вел. IV, 24 // КТ) 'вкритий ярами', колода ясенная (1670 КТ); сорочка фалендишова (ЛРК 145) – фалендишовый 'зроблений з тонкого сукна', скура велблюдова (XVIII ст. Пам.укр.м. III, 186); цесарѣ римские... мѣсто сѣкнѣ шкарлатной лвовѣ скоурѣ носили на раменах, жебы так геркѣлеса наслѣдовали (поч. XVII ст. Проп.р. 255зв.); манна з нѣа солодка падаюча (поч. XVII ст. Проп.р. 272); Справъ [шане крестителю] абысмы... ѡ(т) грѣхо(в) оутѣкали ѡ(к) ѡ(т) пса смродливого (поч. XVII ст. Проп.р. 259); Члкъ маеть па(т) дверій, пать... змысловъ позврѣховны(х) (поч. XVII ст. Проп.р. 160); ѡкъ прѣшій члкъ з дерева заказаного заказаный ѡвоць идачи нась всѣхъ заразиль (поч. XVII ст. Проп.р. 296); голоубица верноувшиа принесла... зеленавоую ѡноую шливнѣю роузкоу (поч. XVII ст. Проп.р. 294зв.); Єсть бовѣм ис'сопъ зѣла ѡкоєсь невеликое, на оулѣчена хоробѣ згожеє (поч. XVII ст. Проп.р. 174 зв.). А на другому кінці ШКС – повністю ідіоматичні та абсолютно немотивовані одиниці, традиційно кваліфіковані як фразеологічні одиниці, для яких характерна невивідність значень цілого із суми значень його частин: оучинилъ такоую драбиноу презъ которѣю справедливый до вѣчного ѡтходатъ покою и живота (поч. XVII ст. Проп.р. 295 зв.); ѡнѣ [сус] доброволне смѣртной коєѣ поддалса (поч. XVII ст. Проп.р. 276 зв.); кды остатнаа година прійде(т) (поч. XVII ст. Проп.р. 213); предотеча соудѣ ѡстатнего покажетса (поч. XVII ст. Проп.р. 264).

Зауважмо, проте, що фразеологічні одиниці, побудовані за моделлю «прикм. + ім.», фактично не зазнають можливості опущення компонента (пор: *біла ворона, стріляний горобець*), оскільки еліпсис одного з компонентів зумовить зникнення фразеологізму. З другого боку, не надто часто можна натрапити і на вільні словосполучення АСС: чимало таких словосполучень

² Ідея створення шкали перехідності не є новою: шкала перехідності В. Бабайцевої, шкала атрибутивної валентності субстантивів В. Фурашова, шкала фразеологічної перехідності А. Жукова.

зберігаються у свідомості мовця як єдине ціле і використовуються як один номінативний знак із неподільним значенням, до того ж семантико-синтаксичні зв'язки компонентів залишаються «живими».

Із-поміж таких проміжних типів можна виокремити **композиційні та декомпозиційні АСС**.

Декомпозиційні АСС – такі словосполучення, композиційна семантика яких вимагає декомпозиції семантичних структур і які пов'язані з поняттям «заперечення». До таких АСС належать, зокрема, словосполучення-імітації, словосполучення-фальсифікації, словосполучення-перифрази, словосполучення-оксюмори, словосполучення-анулювання. Через обмежений обсяг статті подамо приклади *словосполучень-фальсифікацій*, які описують не стільки імітацію об'єкта, скільки його фальсифікацію, підробку, тобто те, що пов'язане з умисним обманом:

гамѣшний 'фальшивий, неправдивий': учинили собѣ боги фалшивые, поганые, гамѣшныє (XVIII ст. Пам.укр.м. I, 258)

лжеименный 'фальшивий, лукавий'

• лжеименные пастыре: ѡ латины лжеиме(н)ные Пастыре, целы(м) бє(р)вено(м) вымысло(в) новы(х), зѣницѣ спсєніа лю(д)ского завалили (1598 Виш.Кн. 284)

лживый 'фальшивий, несправжній'

• пророки лживые: пророки лживые... которыи приходѣ(т) к ва(м) въ ѡдежѣ(х) ѡв'чихъ (1556–1561 ПЄ 40)

ложный¹ 'фальшивий, неправдивий'³

• ложные учитель: ложные учитель [ухопленые мудростію рымскою] (Львів, 1605–1606 Перест. 56)

омилный 'помилковий, несправжній':

• свѣтъ ѡмилный: гѣ бѣ поко(р)не діакѣ(м) за вси ла(с)ки є(т) ѡ(т) то(г) часѣ та(к) же поко(л) на(с) гѣ бѣ всхоще(т) на ти(м) ѡми(л)ни(м) свѣте имати слѣжити томѣ стѣмѣ храмѣ пови(н)ни бѣде(м) (Ясси, 1601 ЛСБ 307, 1)

фальшивый 'фальшивий, несправжній'

• боги фалшивые: Бѣ... заказѣеть подобенства и рыта болванѡ(в), богѡ(в) фалшивы(х) (Київ, 1619 О обр. 3)

• оучителіє фал'шивіє (XVI ст. УИ 1911/2, 74)

• вира фалшивая <геретицкая> (Житомир, 1643 АрхЮЗР 1/VI, 778)

• литери фалшивые <рѣские> (Львів, 1593 ЛСБ 225)

• листы фалшивые [бо дей тутъ ни машѣ подпису руки короля] (Луцьк, 1565 АрхЮЗР 1/I, 14)

• рада фалшиваа: єдны шаты з себе знимаючи пѡ(д) ноги слали: дрѣгги... галѣзки... простирали... але то тылко с похлѣбства чинили... бо ледѣ минѣло два дни по вѣханю въ Ієрслимѣ, внєть ихъ фалшиваа рада ѡ(т)мѣнилася (поч. XVII ст. Пчела 54 зв.)

• свѣдки фалшивые (Устріки, I пол. XVII ст. УЄ № 29515, 67 зв.)

• свѣдоцтва фалшивые [в'сѣдєхъ пріимовати] (Львів, 1646 Зобр.н. 89 зв.)

• апостолы фалшивые [каторіи християнѣ зводили] (Вільна, 1600 Катех. ЧИОНЛ IV-3, 61)

³ ложный² 'призначений для ліжка, ліжковий': порфира ложнаа (1596 ЛЗ 68).

• пророци фалшивые: Фалшивые пррци валаамовы, жебы были выслуоханы w(т) бри(т)ки(х) боговь свои(х), рѣзали(с) // ножами доброволне (поч. XVII ст. Проп.р. 184 зв.—185)

• писмо фалшивое: то не есть писмо отца моего, але потвар на имене мое и фалшивое писмо, бо дей отець мой писати не учился (Володимир, 1570 АрхЮЗР 8/VI, 293)

штучный¹ 1. штучный, вигаданий, неправдивий, вдаваний⁴

• аргументы штучные (Київ, 1619 Гр.Сл. 202)

• ошукане штучное (Київ, 1632 Євх. 295)

• ошуканіна штучная (поч. XVII ст. Поп.р. 234)

• мова штучная (Київ, 1619 Гр.Сл. 212)

• мовлене штучное (извитіє словесь) (1596 ЛЗ 50)

• приповѣсти штучныи (Київ, 1627 ЛБ 45)

• робота штучная (поч. XVII ст. Проп.р. 248)

• хитрости штучные <дѣволские> (Київ, 1625 Кіз.Ходк.Акаф. 5)

2. штучний, безпідставний, незаконний, неправомірний

• способъ штучный: ◊ штучнымъ способомъ 'незаконно' (XVIII ст. Вел.Сказ. 51 // КТ)

3. штучний, удаваний, неширий

• покура штучная (XVIII ст. Літ.Вел. IV, 1⁶ // КТ)

Значення декомпозиційних АСС не можна вивести із суми значень їхніх частин, але вони мотивовані ними. Тож такі конструкції – потенційні стійкі структури в силу своєї семантичної унікальності та одиничності [15, с. 26].

Складність опису таких проміжних/ напіввільних словосполучень, статус яких не визначений і до сьогодні, у тому, що вони не вкладаються в традиційну класифікацію, а тому необхідно залучати і суто мовні, і позамовні особливості появи та вживання АСС, зокрема наголошуємо на важливості вияву лінгвокогнітивних особливостей АСС: термін «лінгвістичний» стосується відомостей про мову, а термін «когнітивний» – уявлень людини про світ. Адже щоб одна і та сама з погляду мови номінативна конструкція була правильно «прочитана», необхідні особливі механізми стратегії такого прочитання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О. С. Современные синтаксические теории. Москва, 2003. 2. Балко М. В. Семантико-синтаксичні і структурні аспекти цілісних словосполучень сучасної української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Донецьк, 2004. 20 с. 3. Виноградов В. В. Очерки по истории русского языка XVII–XIX вв. Москва: Высшая школа, 1982. 528 с. 4. Дидик-Меуш Г. *Скрушене серце, чиста душа і побожний умисель*. Атрибутивна панорама староукраїнського тексту. 1. *Писемні пам'ятки: сучасне прочитання* / Відпов. ред. Г. Дидик-Меуш. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. С. 40–68. 5. Дидик-Меуш Г. *Жива вѣра, досконала надѣя і любовь взаємна*. Атрибутивна панорама староукраїнського тексту. 2. *Писемні пам'ятки: від*

⁴ штучный² 'мистецький, художній': секира, или пила... сѣчьть, треть, штучное и красное дѣло вироблаеть (1772 Сѣмя Сл.Б. 40 // КТ)

картотеки до словника / Відпов. ред. Г. Дидик-Меуш. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. С. 7–28. 6. Дидик-Меуш Г. Всемогучий Богъ, добротинный чоловікъ і жива церковь. Атрибутивна панорама староукраїнського тексту. 3. // *Писемні пам'ятки: текст і контекст* / Відпов. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. С. 41–70. 7. Крехно Т. І. Історія лексико-семантичної групи «плати – податки – повинності» в українській мові XV–XVIII століть (на матеріалі українських пам'яток): Автореф. дис. ... канд. філол. наук/ Харків, 2005. 19 с. 8. Лагузова Е. Н. Описательный глагольно-именной оборот как единица номинации: монография. Москва, 2003. 245 с. 9. Лапаева Т. А. Проблема интерпретации устойчивых субстантивно-адъективных словосочетаний в толковых словарях: дисс... канд.фил.наук. Великий Новгород, 2011. 249 с. 10. Лекант П. А. К вопросу о синтаксическом субъекте. *Вопросы филологии*. – Москва, 1969. – С. 197–204. 11. Смирницкий А. И. Синтаксис английского языка. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1957. 12. Телия В. Н. Русская фразеология. Москва, 1996. 288 с. 13. Тимофеева Г. Е. Типы атрибутивных конструкций в структуре простого предложения: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1971. 14. Чікало М.І. Назви кольорів у пам'ятках української мови XIV–XVIII ст.: Дис. ... канд. філол. наук. Львів, 1994. 210 с. 15. Юдина Н. В. Лексическая сочетаемость в когнитивном аспекте (на материале конструкции «прилагательное + существительное»). Москва, 2006.

Дидик-Меуш Ганна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, вул. Козельницька, 4, м. Львів, 79000, Україна.

E-mail : hannadydyk@ukr.net

Tel.: +38 050 37 050 42

http://orcid.org/0000-0001-7384-5782

Hanna Dydyk-Meush – Ph.D. in Philology, Senior Research Fellow, Department of Ukrainian Language Ivan Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kozelnytska Str., 4, Lviv, 79000, Ukraine.